

**СУВ ХЎЖАЛИГИ
КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ
ЧИҚАРИШ ҲАРАЖАТЛАРИ,
ТАННАРХ ВА БАҲО**

РЕЖА:




- **1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.**
- **2. Маҳсулот таннархи ва уни ҳисоблаш усуллари.**
- **3. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг йўллари.**



1. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИНГ МОҲИАТИ, ТАРКИБИ ВА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Бозор иқтисодиёти шароитларида ҳар бир корxonанинг иш фаолияти тижорат сирини ташкил этади. Тижорат сирини қонун билан муҳофаза қилинади. Шу билан корхонада корхона фаолиятини етарли даражада тўлиқ қилиб берадиган ҳисоб ва ҳисобот тизими ташкил этилади. Бу тизим етказиб диган ахборот, бир томондан, корxonанинг иқтисодий натижаларини шаштириш, назорат ва тахлил этиш учун зарур бўлса, иккинчи томондан, қонунчилик белгилаб берган тартибда ва чегараларда ташқи фойдаланувчилар (солиқ инспекцияси, статистика органлари, банклар, кредиторлар ва бошқалар)га тақдим этилади.

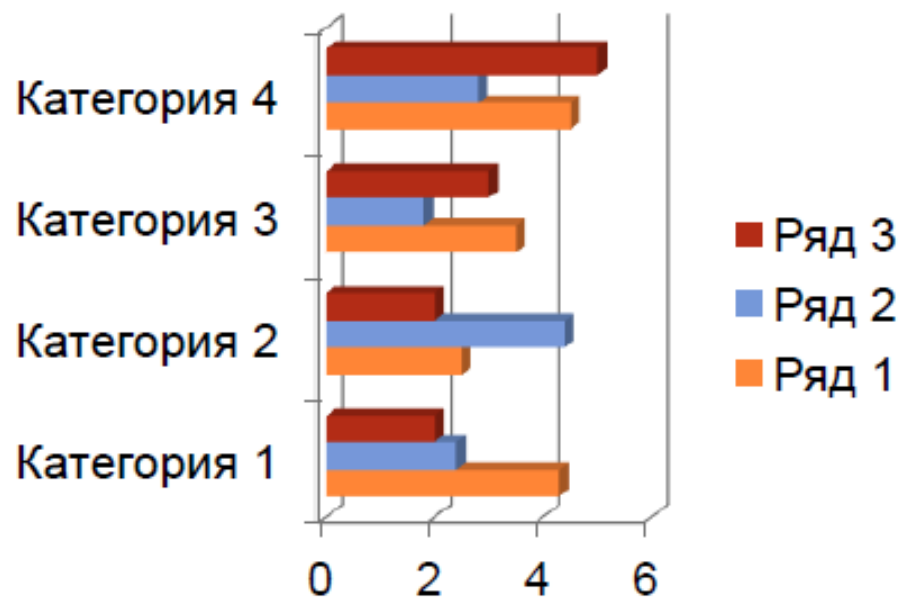
Корхона иқтисодий фаолиятини тахлил этиш кичик бизнес учун муҳим аҳамиятга эга. Тахлил натижаларига суяниб, корхона фаолиятига тезкор тузатишлар киритилади, аввал белгилаб олинган вазифаларнинг рилиши даражасига баҳо берилади, корхона фаолияти истиқболларини равишда аниқлаб олинади. Корхона фаолиятини иқтисодий тахлил этиш учун тадбиркор ишлаб чиқариш технологаяси ҳақидага билимлар билан қаторда чуқур иқтисодий билимларни эгаллаган бўлиши лозим. Масалан, бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан фойдалана олиш учун тадбиркор зарур даражада билим олиши лозим, корхона молиявий кўрсаткичлари эса тадбиркордан молия фанлари бўйича билимларни талаб қилади.



ХАРАЖАТЛАР:



- Кв. 1
- Кв. 2
- Кв. 3
- Кв. 4



КОРХОНА ФАОЛИЯТИ ТАХЛИЛИ БИРИНЧИ НАВБАТДА АНИҚ ИЧКИ МАҚСАДЛАРНИ КЎЗЛАЙДИ:

- харажатларни тежаш;
- ресурслардан оқилона фойдаланиш;
- маҳсулотни яхшилаш;
- ишлаб чиқариш ҳажмини ҳамда;
- фойдани ошириш ва бошқалар.
- Шу билан бирга, **корхона фаолиятининг ташқи мақсадларга қаратилганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.**



КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ ТАХЛИЛ ЭТИШ МАЗМУНАН ЎЗ ТАРКИБИГА ҚУЙИДАГИЛАРНИ ОЛАДИ:

- ✓ Корхона фаолиятининг тахлил этилаётган соҳасида тахлил этиш ўз қандай вазифа ёки мақсадни қўяётганлигини аниқ белгилаб олиш.
- ✓ Тахлил этилаётган объектнинг сабаб-оқибат алоқалари характерини ойдинлаштириб олиш ва бу алоқаларни тадқиқ этиш учун зарур усулларни ва кўрсаткичларни танлаш.
 - Объект учун хос бўлган натижавий кўрсаткичга таосир этаётган омиллар ёки шароитлар таосирининг йўналиши ва миқдорини аниқлаш.
- ✓ Мазкур омиллар таосирини кучайтираётган ёки заифлаштираётган сабабларни аниқлаш ва тадқиқ этиш.
- ✓ Ижобий омиллар таъсирини кучайтириш бўйича тавсиялар ва хулосалар ишлаб чиқиш.



ИЧКИ МАҚСАДЛАРДАГИ КОРХОНА ФАОЛИЯТИ ТАХЛИЛИ ҚУЙИДАГИ ВАЗИФАЛАРНИ БАЖАРИШГА ҚАРАТИЛАДИ:

- ✓ ишлаб чиқариш самарадорлигани оширишнинг ижобий ва салбий омилларини аниқлаш ва баҳолаш;
- ✓ самарадорликни ошириш;
резервларини ишга солишга кўмаклашиш;
- ✓ корxonанинг яхлит фаолиятига ҳамда унинг бўлинмалари фаолиятига объектив баҳо бериш;
- ✓ ҳар бир ходимнинг, ҳар бир бўлинманинг эришилган натижалардаги ҳиссасини аниқлаш ва шу йўл билан корхонада ташаббускорликни раъбатлантириш учун шароит яратиш;
- ✓ корхонада оқилона бошқариш қарорларининг қабул қилиниши ва уларнинг изчил равишда ижро этилишига ёрдам бериш;
- ✓ корхонада ишлаб чиқариш ва молиявий режаларнинг асосланган бўлишини таъминлаш.



ХАРАЖАТЛАРНИ ТАХЛИЛ ЭТИШДА ҚУЙИДАГИЛАРГА БИРИНЧИ НАВБАТДА ЭТИБОР ҚИЛИНАДИ:

- харажатлар режаси ёки сметасининг қанчалик даражада экаганлиги ва корхонанинг технологик имкониятларига мувофиқ келиши;
- сарфланаётган моддий ресурслар баҳоларининг бозор баҳоларига монандлиги;
- ҳақиқий харажатлар билан норматив харажатлар ёки бошқа корхоналардаги шу хилдаги харажатлар ўртасидаги нисбат;
- харажатлардаги ўзгаришларга таъсир этган энг муҳим омиллар;
- ҳисобот даврида харажатларни пасайтириш борасида олиб борилган ишлар ва ҳоказо.



- **Бевосита моддий харажатлар** ўзгариши сабабларини таҳлил этишда унинг омилларини **биринчи босқич** (ишлаб чиқариш умумий ҳажми ўзгариши), **иккинчи босқич** (товар маҳсулоти таркиби ўзгариши) ва **учинчи босқич** (алоҳида маҳсулотларни ишлаб чиқариш харажатлари ўзгариши) омилларига ажратиш тавсия этилади. Шунини таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш ҳажми ўзгариши ва товар-маҳсулот таркиби ўзгариши бозор иқтисодиёги шароитларида бозор коноюктурасига боғлиқ бўлади, яъни улар корхона учун ташқи омил бўлиб майдонга чиқади. Учинчи босқич омиллари эса корхонанинг ўзига, тадбиркорнинг ташаббускорлигига боғлиқ.



БУНДАЙ ОМИЛЛАРГА ХУСУСАН ҚУЙИДАГАЛАРНИ КИРИТИШ МУМКИН:

- ✓ Ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини ошириш.
- ✓ Маҳсулотнинг конструкция ва техник тавшфларини ўзгартириш.
- ✓ Янги ильор технологияларни жорий этиш.
- ✓ Ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни яхшилаш.
- ✓ Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатилишини такомиллагатириш.
- ✓ Материаллардан фойдаланишни яхшилаш, тежамлироқ материаллардан фойдаланиш.
- ✓ Ортиқча харажатлар ва нобудгарчиликларга барҳам бериш.
- ✓ Транспорт-тайёрлов харажатларини тежаш.
- ✓ Тежамкорликнинг бошқа омиллари.



2. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ ВА УНИ ҲИСОБЛАШ УСУЛЛАРИ

- Таннархда корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг сифат кўрсаткичлари - ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги, ишлаб чиқариш технологияси ва меҳнатни ташкил этиш даражаси, корхонани тежамкорлик билан ва оқилона юритиш омиллари, маҳсулот ишлаб чиқариш-ни юксалтириш шароитлари ўз аксини топади.
- Маҳсулот таннархини ҳисоблашдан кўзда тутилган асосий мақсад – уни ишлаб чиқаришга сарфланган аниқ харажатларни тегишли ҳужжатларда ўз вақтида, тўлиқ ва ишончли ақс еттириш ҳамда моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан тежамкорлик асосида, оқилона фойдаланиш устидан назорат ўрнатишдир.
- Масулот таннархи корхона харажатлари тушунчасидан фарқ қилади.
- Корхонанинг масулот ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқа молиявий-хўжалик фаолияти натижасида юзага келадиган барча харажатлари масулот таннархига киритилмайди. Маҳсулотнинг (ишнинг, хизматнинг) ишлаб чиқариш таннархига уни бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар кири-тилади.



УЛАРГА

КУЙИДАГИЛАР ТЕГИШЛИ:



- • бевосита моддий харажатлар;
- • бевосита меҳнат харажатлари;
- • ишлаб чиқариш хусусиятига ега билвосита устама харажатлар.
- Бу харажатларнинг кўпчилигини натурада, яъни дона, кг, метр ва боша кўринишларда ҳисобга олиб бориш ва режалаштириш мумкин. Аммо масулот ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатларни биргалиқда ҳисобга олиш учун уларни ягона ўлчов бирлигига - киймат-пул кўринишига келтириш талаб этилади.
- Айрим турдаги ишлаб чиқариш харажатларини яратилаётган масулот таннархига тўридан-тўри киритиш мумкин.



МАХСУЛОТ ТАННАРХИНИНГ БЕВОСИТА ВА БИЛВОСИТА ХАРАЖАТЛАРИ ТАРКИБИ:

Xarajat moddalari	Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan	
	bevosita	Bilvosita (ustama)
Xomashyo va asosiy materiallar (qayta kirim qilingan chiqitlardan tashqari)	+	
Sotib olingan butlovchi qismlar va yarim fabrikatlar	+	
Ishlab chiqarish xarakteridagi ish va xizmatlar		+
Texnologik maqsadlar uchun ishlatilgan yoqilg'i energiya	+	
Ishlab chiqarishga tegishli mehnatga haq to'lash xarajatlari	+	
Ishlab chiqarishga tegishli ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	+	
Moddiy qiymatliklar kamomadi va mahsulotlarning buzilishidan ko'rilgan zararlar	+	
Asosiy vositalar amortizasiyasi		+
Ishlab chiqarishga oid boshqa xarajatlar		+

$$MT = MX + IX + CT + A + BIX / M$$



- Бу ерда:
- MT - махсулот таннархи, сўм / дона, сўм / кг ва бошка;
- MX - ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари, сўм;
- IX - ишлаб чиқариш хусусиятидаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, сўм;
- CT - ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий сугурта тўловлари, сўм;
- A - асосий воситалар амортизасияси, сўм;
- BIX - боша ишлаб чиқариш харажатлари, сўм;
- M - махсулот миқдори, сентнер, дона, кг, тонна ва хоказо



- Корхонада режадаги (бизнес-режада белгиланган) ва хакикий (хисобот хакикатда еришилган) таннарх хисоблаб борилиши мумкин. Бу режалаштирилган ишлаб чикариш харажатларини хакикатда еришилган даража билан солиштириш, ортикча моддий ва меҳнат ресурслари сарфларига йўл қўйилган ёки тежамга еришилганини аниқлаш ва келгусида тегишли хулосалар чикаришга имкон беради.



- Режадаги таннарх корхонанинг мавжуд техник, технологик ва кадрлар салоҳияти доирасида маҳсулот ишлаб чикаришга сарфланиши еҳтимоли бўлган харажатларнинг кутилаётган максимал даражасини акс еттиради. Режадаги таннарх моддий ресурсларни сарфлаш меъёрлари асосида хисобланади. Хакикий таннарх корхонанинг маҳсулот ишлаб чиариш жараёнини хакикатда сарфланган бевосита ишлаб чикариш харажатларини ташкил этади. хакикий таннарх режадаги таннархдан фар қилиши мумкин.



- Агар у режадаги таннархдан юкори бўлса, ишлаб чиқариш самардорлигининг пасайишидан паст бўлса, капитал, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш натижаларини акс еттиради. Маҳсулот таннархини ҳисоблашда фақат шу маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар ҳисобга олинади. Маҳсулотни сотиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш билан боғлиқ умумкорхона харажатлари маҳсулот таннархига киритилмай давр харажатларига ҳисобга киритилади.



- Маҳсулот таннархини аниқлашда ҳисоблаш объектларини билиш муҳимдир. Унга қилинган харажатларни алоҳида ҳисобга олиш мумкин бўлмаганлигидан, умумий ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш объектлари тўғри тасимлаш муҳимдир.



3. МАСУЛОТЛАР ТАННАРХИНИНГ ТАХЛИЛИ ВА УНИ ПАСАЙТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархининг таҳлилини фермер хўжалиги мисолида кўриб чиқамиз.
- Маҳсулот етиштириш учун сарф бўлган ишлаб чиқариш харажатларининг пул шаклида ифодаланиши таннарх деб аталади. Таннарх ўз навбатида жами маҳсулот таннархи, маҳсулот бирлиги таннархи ва 1 сўмлик маҳсулотга тўри келадиган харажат кўрсаткичларига бўлинади. Бу бўлимда бир бирлик маҳсулот таннархини талил илиш тартиби ёритилади. Маҳсулот бирлигининг таннархи талилини амалга ошириш учун солиш-тириш ва занжирли боланиш усуллари кенг ўлланилади. ИСОБОТ давридаги бир бирлик маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини базис давридаги (ёки режалаштирилган) таннархига солиштириб, мутла ва нисбий ўзгаришлари аниланади. Сўнгра «Занжирли боланиш» усули орали омилли талил етилиб, омилларнинг ар бирининг таъсирига бао берилади ва таннархни пасайтириш имкониятлари кўрсатилиб, хулоса қилинади.



1 с. МАСУЛОТ ТАННАРХИНИНГ ЎЗГАРИШИ БЕВОСИТА
ЭКСТЕНСИВ ВА ИНТЕНСИВ ОМИЛЛАР
ТАЪСИРИ ОСТИДА СОДИР БЎЛАДИ. БУ ОМИЛЛАР
КУЙИДАГИЛАРДИР:

- 1) 1 гектар экин майдони (ёки 1 бош чорва моли) хисобига сарф бўлган ишлаб чиқариш харажатлари хажмининг ўзгариши;
- 2) 1 гектар экин майдонидан олинган ҳосил (ёки 1 бош молдан олинган маҳсулот) миқдорининг ўзгариши (ҳосилдорлик ёки маҳсулдорлик даражасининг ўзгариши).



ШАРТЛИ ТАННАРХ КАНДАЙ АНИКЛАНАДИ?

- Шартли таннархни ($Z_{ш}$) аниклаш учун хисобот йилидаги 1 гектар экин майдони хисобига сарф бўлган харажатлар хажмини ($ИХ_1$) базис йилидаги хосилдорлик даражасига (X_0) бўлиш керак:

$$Z_{ш} = \frac{ИХ_1}{X_0}$$



ТАХЛИЛ УЙИДАГИ ТАРТИБДА АМАЛГА ОШИРИЛАДИ

- Биринчи навбатда 1 с. махсулот таннархининг умумий ўзгариши аникланади.
- Бунинг учун хисобот йилидаги 1 с. махсулот таннархидан базис йилидаги (ёки режадаги) 1 с. махсулот таннархи чегириб ташланади
- Ушбу ўзгаришга омилларнинг таъсири уйидагича аниланади.
- 1 с. махсулот таннархининг ўзгаришига экстенсив омилнинг, яъни 1 га экин майдони хисобига сарф бўлган харажат суммаси ўзгаришининг таъсирини аниклаш учун 1 с. махсулотнинг шартли таннархидан базис давридаги (ёки режадаги) 1 с. махсулот таннархини чегириб ташлаш керак



ТАХЛИЛ УЙИДАГИ ТАРТИБДА АМАЛГА ОШИРИЛАДИ

- 1 с. махсулот таннархининг ўзгаришига интенсив омилнинг, яъни хосилдорлик даражаси ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун 1 с. махсулотнинг ҳисобот йилидаги таннархидан 1 с. махсулотнинг шартли таннархини чегириб ташлаш керак
- Ушбу омиллар таъсирларининг йигиндиси 1 с. махсулот таннархининг умумий ўзгаришига тенг келиши шарт.
- Тенглик анилангандан кейин омиллар таъсирига баҳо берилиб, таннархни камайтириш имкониятлари кўрсатилиб, хулоса қилиниши керак



ТАННАРХ ТАРКИБИ ВА ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ УЙИДАГИ ХАРАЖАТ МОДДАЛАР БЎЙИЧА ЎРГАНИЛАДИ.

- 1. Мехнат хаки ажратмалар билан
- 2. Ўғитлар
- 3. Уруглик
- 4. Амортизасия
- 5. Иш хизматлар
- 6 Ёкилги-мойлаш материаллари
- 7. Умумишлаб чиқариш харажатлари
- 8. Бошка тўғри харажатлар



Хулоса

- Таҳлил ҳисобот йилидаги таннарх таркибидаги харажат моддалари ҳажмини базис йилидаги ёки режа бўйича кўзда тутилган харажат моддалари ҳажмига солиштириб, ўзгаришини аниқлашдан бошланади. Таннарх таркибидаги ҳар бир моддада ўз аксини топган харажатлар ҳажмининг ўзгариши екстенсив ва интенсив омиллар таъсирида юзага келади. Ушбу омилларнинг таъсирини занжирли боғланиш усули орқали аниқлаб, таннархни камайтириш имкониятлари кўрсатилади



○ Фойдаланиладиган адабиётлар:

- А.С.Султонов, С.Хўжаев, Д.Минин. «Суғориладиган ерлар сув хўжалиги экономикаси». Тошкент «Меънат», 1989.
- А.Абдуганиев, А.А.Абдуганиев. «Кишлоқ хўжалиги иқтисодиёти». Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, Тошкент. 2004.
- Ф.К.Каюмов. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку. Москва, ИПО. «Полигрон», 1992.
- А.С.Султонов, З.Я.Худойбергганов, С.А.Кўчқорова «Сув хўжалиги иқтисодиёти». Тошкент 2007.



**ЭЪТИБОРИНГИЗ УЧУН
РАХМАТ!**

